

چالش‌های بانک در اجرای قرارداد مشارکت در سود و زیان و راهکارهای آن

تاریخ دریافت: ۸۷/۰۲/۲۴

تاریخ پذیرش: ۸۷/۰۵/۲۲

داوود نصرآبادی*

دکتر احمد شعبانی**

چکیده

مشارکت یکی از روش‌های تأمین مالی فعالیت‌های اقتصادی است که مورد تأیید اسلام بوده و بر اساس مبنای فقهی آن، از درهم آمیختن سرمایه شرکاء شکل می‌گیرد و همه شرکاء حق دخالت و نظارت بر فعالیت اقتصادی و مدیریت آن را دارند؛ از جمله اساسی‌ترین مفاهیم قرارداد مشارکت، تقسیم سود و زیان در انتهای فعالیت اقتصادی و یا قرارداد، به نسبت سرمایه هر کدام از شرکاء است. مهم‌ترین چالش‌هایی که بانک در اجرای صحیح قرارداد مشارکت با آن‌ها مواجه است، عبارت‌اند از: الف. لزوم نظارت و دخالت در فعالیت اقتصادی و در نتیجه استفاده از برخی ناظران که موجب افزایش هزینه‌های بانک خواهد شد؛ ب. مشکل اطلاعات نامتقارن و بی‌اعتمادی به گزارش سود و زیان از طرف متقاضی؛ ج. ناطمینانی نسبت به نتایج فعالیت اقتصادی و در نتیجه، ریسک سوخت شدن منابع و ریسک بازار. اجرای صحیح قرارداد مشارکت، علی‌رغم وجود چالش‌های مذکور، نتایج مطلوب اقتصادی خواهد داشت که هزینه‌های مربوط به چالش‌های فوق را برطرف خواهد کرد. برخی از نتایج مطلوب اقتصادی عبارت‌اند از: توزیع عادلانه درآمد؛ کاهش فشارهای تورمی و هزینه تولید؛ افزایش بهره‌وری؛ افزایش سرمایه‌گذاری و اشتغال؛ نیاز نبودن به وثیقه و توزیع ریسک. برای اجرای صحیح قرارداد مشارکت و نیز برطرف کردن چالش‌های مذکور راهکارهایی ارائه شده است که عبارت‌اند از: مشارکت کاهش‌یابنده (فروش تدریجی سهم بانک به متقاضی)؛ قراردادهای تشویقی (تحریک متقاضی به تلاش بیشتر و ارائه گزارش صحیح سود و زیان)؛ بیمه قراردادهای؛ در نظر گرفتن حساب ویژه برای زیان‌های احتمالی؛ توزیع ریسک تسهیلات پرداختی و کاهش سهم سود بانک (برای مقابله با شوک‌های اقتصادی و دوران رکود).

واژگان کلیدی

مشارکت در سود و زیان، اطلاعات نامتقارن، بانکداری بدون ربا، تأمین مالی، نظارت و مدیریت

nasrabadi@isu.ac.ir

ashksadeq@yahoo.com

* دانشجوی دکتری رشته علوم اقتصادی دانشگاه امام صادق(ع)

** استادیار دانشکده معارف اسلامی و اقتصاد دانشگاه امام صادق(ع)

مقدمه

یکی از ارکان اصلی رشد اقتصادی، افزایش تولید و سرمایه‌گذاری در بخش‌های مختلف اقتصادی است. ارتقای سطح تولید نیز مستلزم فراهم شدن زمینه‌های آن، و از جمله مهم‌ترین زمینه‌های آن، فراهم آمدن عوامل تولید به نحو مطلوب و صحیح است. مهم‌ترین عوامل تولید عبارت‌اند از: نیروی کار و سرمایه؛ یعنی تولید و یا هر فعالیت اقتصادی برای انجام، نیاز به استفاده از نیروی کار و سرمایه به نسبت‌های متفاوت (با توجه به نوع فعالیت اقتصادی) دارد. از طرف دیگر، تولیدکننده در ازای استفاده از عوامل تولید ملزم به پرداخت هزینه آن‌هاست. حال تولیدکننده برای پرداخت هزینه‌های تولید می‌تواند از دو طریق، منابع مالی خود و یا تأمین مالی از نهادهای مربوط استفاده کند.

در روش تأمین مالی از طریق نهادهای مالی مربوط روش‌های گوناگونی وجود دارد؛ از جمله روش‌ها اینکه تولیدکننده می‌تواند منابع مورد نیاز خود را از افراد و یا نهادهای مالی قرض بگیرد و پس از مدتی به آن‌ها برگرداند. روش دیگر تهیه منابع مالی از نهادهای مالی و به کار گرفتن آن در فعالیت اقتصادی و بازپرداخت آن به همراه مقدار معینی مبلغ اضافی است. روش دیگر تهیه منابع مالی مورد نیاز از افراد یا نهادهای مربوط و شریک کردن آن‌ها در فعالیت اقتصادی به گونه‌ای که آن‌ها نیز در نتایج فعالیت اقتصادی سهیم باشند.

مکاتب اقتصادی مختلف برای تأمین مالی فعالیت‌های اقتصادی، روش‌های گوناگونی مبتنی بر مبنای و ارزش‌های مکتب خود ارائه کرده‌اند. مکتب اقتصادی اسلام و نیز سرمایه‌داری، روش‌های گوناگونی را معرفی کرده‌اند که در دوره‌های کنونی اغلب روش‌های تأمین مالی برگرفته از مکتب سرمایه‌داری می‌باشند.

دولت پس از پیروزی انقلاب اسلامی در ایران به دنبال استفاده از روش‌های تأمین مالی مورد تأیید اسلام بوده که در قوانین خود از جمله قانون عملیات بانکی بدون ربا گنجانده و به بانک‌ها ابلاغ کرده است و از جمله روش‌های تأمین مالی در این قانون «مشارکت (مدنی و حقوقی)» است.

شرکت در فقه

مباحث مربوط به رفتارهای اقتصادی جامعه و افراد، تحت عناوین مختلف در فقه اسلامی بیان شده است. این عناوین با توجه به نیازهای اقتصادی مختلف و همچنین زمینه‌های گوناگون برای فعالیت‌های اقتصادی شامل مزارعه، مساقات، مضاربه، اجاره، شرکت و... است؛ هر یک از موارد مذکور که از آن‌ها به «عقود (اسلامی)» تعبیر می‌شود، با توجه به حوزه فعالیت اقتصادی، دارای احکام و دستورالعمل‌های خاص خود است. یکی از آن عقود، «عقد شرکت» یا «مشارکت» است که در این قسمت، احکام مربوط به آن بررسی می‌شود:

تعریف شرکت

«شرکت» در فقه عبارت است از: «اجتماع حقوق مالکان در یک چیز (شیء) به طور مشاع؛ و این شیء مشترک می‌تواند عین یا منفعت و یا حق باشد» (علامه حلی، ۱۴۱۰ق، ص ۴۶، به نقل از سلسله الینابیع).

«شرکت در عین» وقتی است که یک کالا متعلق به چند نفر باشد؛ و «شرکت در دین»، طلبکار بودن چند نفر از شخص خاصی به صورت مشترک است؛ و «شرکت در منفعت» مانند اینکه چند نفر در استفاده کردن از منافع یک خانه (از طریق اجاره دادن آن) مشترک باشند. و سرانجام، «شرکت در حقوق»، مانند مشارکت در حق قصاص و جنایت و امثال آن است. نکته مهمی که در تعاریف «شرکت» قابل توجه بوده، اشتراک به نحو مشاع است؛ یعنی همه شرکاء در تمام اعضای مال مشترک به طور یکسان سهیم‌اند.

انواع شرکت

در شرکت انواع گوناگونی قابل تصور است. منظور از انواع شرکت، بیان انواع حالت‌هایی است که افراد می‌توانند شریک شوند و به فعالیت اقتصادی بپردازند. انواع حالت‌های مذکور عبارت‌اند از: «شرکت عنان (اموال)»؛ «شرکت ابدان»؛ «شرکت

مفاوضه» و «شرکت وجوه» (شهید اول، ۱۴۱۰ق، ص ۵۰؛ علامه حلی، ۱۴۱۰ق، ص ۴۶؛ کیدری، ۱۴۱۰ق، ص ۲۶ به نقل از سلسله الینابیع).

در فقه امامیه شرکت ابدان^۱، شرکت مفوضه^۲ و شرکت وجوه^۳ باطل است و فقط شرکت عنان (اموال) از نظر شرعی صحیح است.

شرکت اموال هنگامی تحقق می‌یابد که شرکاء اموال خود را با یکدیگر مخلوط کنند و سپس، با آن به فعالیت اقتصادی یا تجارت پردازند. «از شرایط صحت این شرکت این است که دو مال، متجانس و همجنس باشند، به گونه‌ای که پس از مخلوط شدن، یک مال به حساب آیند، این شرکتی است که فقها آن را شرکت عنان نامیده‌اند».

بنابراین، شرکاء در ابتدا باید اموال متجانس و همجنس خود را با یکدیگر مخلوط کنند و پس از انعقاد قرارداد شرکت، با این سرمایه مشترک فعالیت اقتصادی کنند.

پس از عقد قرارداد شرکت، انجام فعالیت اقتصادی بر عهده فرد یا افرادی خواهد بود که در هنگام عقد ذکر شده باشد. «اگر در عقد شرط کنند که عمل از یکی باشد یا از هر دو (وقتی شرکت بین دو نفر است)، همان شرط متبع است و باید طبق آن رفتار کرد» (حمزه بن علی، ۱۴۱۰ق، ص ۲۱، به نقل از سلسله الینابیع).

باید متذکر شد آن فردی که نقش عامل را خواهد داشت، در ازای عمل خود اجرت دریافت می‌کند و پس از پایان عمل در سود و زیان به مقدار سرمایه خود سهیم است.

تقسیم سود و زیان

پس از اتمام فعالیت اقتصادی و تجارت مربوط به عقد شرکت، که با توجه به نوع فعالیت دارای مدت زمان متفاوتی خواهد بود، وقت آن فرا می‌رسد که منافع حاصل شده و نیز هزینه‌ها و زیان‌ها به صاحبان آن‌ها تعلق گیرد. «تقسیم سود و زیان» یکی از مهم‌ترین مباحث عقد شرکت است که فقها آن را با دقت بیشتری بررسی کرده‌اند.

همه فقها در این نکته اتفاق نظر دارند که در عقد شرکت هر کدام از شرکاء به نسبت سهم سرمایه، در سود حاصل شده و نیز زیان احتمالی سهیم‌اند؛ «اگر دو نفر در مالی شریک شوند، سهم هر کدام از آن دو به اندازه سرمایه‌اش می‌باشد و سود و زیان برای هر دو یکسان است و اگر سهم یکی به علت سرمایه‌اش بیشتر از دیگری باشد، در

این حالت نیز سهم او در سود و زیان بیشتر خواهد بود» (امام خمینی (ره)، ۱۳۸۰، ص ۱۸۰). نکته دیگر در مورد اختصاص سود بیشتر برای یک یا تعدادی از شرکاء است که آیا می‌توان برای برخی از شرکاء نسبت بیشتری از سود و یا نسبت کمتری از زیان را در نظر گرفت؟

چنانچه دو شریک در صورت مساوی بودن سرمایه، تفاوت در سود را شرط کنند، یا اگر مقدار سرمایه برابر نیست، برابر بودن در سود را شرط کنند، شرط باطل است و به دنبال آن شرکت هم باطل می‌شود؛ حال اگر با بودن چنین شرطی، اقدام به شرکت کنند، سود حاصل تابع مال خواهد بود، گرچه خلاف شرط باشد و هر شریک نیز پس از آنکه سود متناسب با کار انجام شده به وسیله سرمایه خود را از مجموع مال بردارد، مالک اجرت عمل خود هم می‌شود. وجه بطلان چنین شرطی آن است که افزایش حاصل در سود هر شریک بدون عوض بوده و نیز این زیادی در ضمن عقد معاوضی دیگری شرط نشده است تا به یکی از دو عوض ضمیمه گردد و از طرفی هبه‌ای هم وجود ندارد تا سبب تملیک زیادی گردد، موجبات مفید ملکیت هم محدود است و شرط یادشده هم جزء هیچ‌یک از آنها نیست، در نتیجه شرط باطل است (شیخ مفید، ۱۴۱۰ق، ص ۳؛ محقق حلی، ۱۴۱۰ق، ص ۳۷ به نقل از سلسله‌الینابیع).

بنابراین، مهم‌ترین نکاتی که از مبانی فقهی «شرکت» به دست آمده و مربوط به این تحقیق است، عبارت‌اند از: نظارت و مدیریت شرکاء در فعالیت شرکت؛ تقسیم نتایج (سود یا زیان) حاصل از فعالیت شرکت پس از به ثمر رسیدن و در انتهای قرارداد؛ تقسیم نتایج به نسبت سرمایه هر یک از شرکاء.

جایگاه قرارداد مشارکت در سود و زیان^۴ در قانون عملیات بانکی بدون ربا

قانون عملیاتی بانکی بدون ربا که در شهریورماه سال ۱۳۶۲ تصویب شد، دارای ۲۷ ماده شامل پنج فصل است که عبارت‌اند از: فصل اول. اهداف و وظایف نظام بانکی در جمهوری اسلامی ایران؛ فصل دوم. تجهیز منابع پولی؛ فصل سوم. تسهیلات اعطایی بانکی؛ فصل چهارم. بانک مرکزی ایران و سیاست پولی و فصل پنجم. متفرقه.

- تجهیز منابع در بانکداری بدون ربا: مطابق ماده سوم قانون عملیات بانکی بدون ربا، بانکها تحت دو عنوان کلی زیر می‌توانند به جذب منابع بپردازند:

الف. سپرده‌های قرض‌الحسنه جاری و پس‌انداز؛

ب. سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدت‌دار.

مطابق ماده سوم از دستورالعمل اجرایی قبول سپرده، به سپرده‌های قرض‌الحسنه هیچ‌گونه سودی تعلق نخواهد گرفت؛ و مطابق ماده چهارم، بانکها مکلف به بازپرداخت اصل سپرده‌های قرض‌الحسنه (پس‌انداز و جاری) می‌باشند.

سپرده‌های ثابت یا مدت‌دار وجوهی است که اشخاص یا مؤسسات حقوقی با انگیزه کسب درآمد به بانک می‌سپارند. در سپرده‌گذاری مدت‌دار، رابطه حقوقی بین سپرده‌گذار و بانک «وکالت» است؛ «سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدت‌دار که بانک در به کار گرفتن آنها وکیل می‌باشد، در امور مشارکت، مضاربه، اجاره به شرط تملیک، معاملات اقساطی، مزارعه، مساقات، سرمایه‌گذاری مستقیم، معاملات سلف و جعاله مورد استفاده قرار می‌گیرد» (والی‌نژاد، ۱۳۶۸، ص ۱۶۹، تبصره ماده ۳).

به عبارت دیگر، این سپرده‌گذاران، بانک را وکیل خود قرار داده تا بانک با استفاده از سپرده آن‌ها در موارد فوق، منافع حاصل را به نسبت مبلغ و مدت سپرده‌گذاری تقسیم و در ازای این عمل حق‌الوکاله خود را برداشت کند.

تخصیص منابع در بانکداری بدون ربا

قانون بانکداری بدون ربا، در فصل سوم، مواد هفت تا هفده اختصاص به تخصیص منابع و نیز چگونگی توزیع آن در بخش‌های مختلف اقتصادی دارد. در ماده هفت این‌گونه آمده است: بانکها می‌توانند به منظور ایجاد تسهیلات لازم برای گسترش فعالیت بخش‌های مختلف تولیدی و بازرگانی و خدماتی قسمتی از سرمایه و یا منابع مورد نیاز این بخش‌ها را به صورت مشارکت تأمین کنند (والی‌نژاد، ۱۳۶۸، ص ۱۶۹).

به عبارت دیگر، بانک منابع حاصل از وجوه سپرده‌گذاران را به بخش‌های مختلف اقتصادی کشور از طریق تأمین سرمایه مورد نیاز سوق می‌دهد و از آنجاکه فعالیت‌های اقتصادی در بخش‌های مختلف دارای تنوع و گستردگی می‌باشند، بر این اساس، قانون

بانکداری بدون ربا عقود مختلف اسلامی را با توجه به کاربرد آن‌ها در بخش تخصیص منابع ذکر کرده است. این عقود عبارت‌اند از: «قرض الحسنه»؛ «مشارکت مدنی»؛ «مشارکت حقوقی»؛ «سرمایه‌گذاری مستقیم»؛ «مضاربه»؛ «معاملات سلف»؛ «فروش اقساطی»؛ «اجاره به شرط تملیک»؛ «جعاله»؛ «مزارعه» و «مساقات». در این تحقیق قرارداد مشارکت (مدنی و حقوقی) بررسی می‌شود:

مشارکت (مدنی و حقوقی)

قانون عملیات بانکی بدون ربا، عقد مشارکت را با توجه به تأمین مالی افراد و بنگاه‌های اقتصادی خرد و نیز شرکت‌های سهامی به دو نوع تقسیم کرده است: یک. مشارکت مدنی و دو. مشارکت حقوقی.

طبق ماده هیجده آیین‌نامه تسهیلات اعطایی، مشارکت مدنی عبارت است از: درآمیختن سهم‌الشرکه نقدی و یا غیرنقدی به اشخاص حقیقی و یا حقوقی متعدد به‌نحو مشاع به‌منظور انتفاع، طبق قرارداد (والی‌نژاد، ۱۳۶۸، ص ۱۶۹).

مشارکت حقوقی تصریح شده در قانون عملیات بانکی بدون ربا، در مورد شرکت‌های سهامی است؛ «منظور از مشارکت حقوقی عبارت است از تأمین قسمتی از «سرمایه» شرکت‌های سهامی جدید و یا خرید قسمتی از سهام شرکت‌های سهامی موجود» (ماده ۲۳).

نکته قابل توجهی که قانون آن را متذکر شده، تعیین اهداف برای تأمین سرمایه از طریق عقد مشارکت و نیز مشخص بودن موضوع مشارکت است؛ «مشارکت مدنی توسط بانک‌ها به‌منظور ایجاد تسهیلات لازم برای فعالیت تولیدی، بازرگانی و خدماتی صورت خواهد گرفت؛ موضوع مشارکت باید مشخص باشد» (والی‌نژاد، ۱۳۶۸، ص ۱۶۹) و این از ویژگی‌های برجسته عقد مشارکت است که در صورت اجرا و نظارت صحیح و نیز تسهیل امور مربوط به آن، فعالیت‌های مختلف اقتصادی از قبیل تولیدی، خدماتی و بازرگانی تأمین مالی خواهند شد و در صورت هدایت حجم وسیع منابع مالی به این سمت موجب تحرک گسترده در اقتصاد جامعه خواهد گردید.

نکته دیگری که قانون بنا بر مقتضای قرارداد مشارکت به طور خاص، به آن پرداخته، نظارت بر حسن اجرای این قرارداد است؛ چنان که ماده سیزده از دستورالعمل اجرایی مشارکت مدنی بیان می‌دارد: «بانک‌ها موظف‌اند بر حسن اجرای قراردادهای منعقدۀ موضوع مشارکت مدنی تا خاتمه موضوع مشارکت و تسویه حساب نظارت لازم و کافی به عمل آورند».

یکی از نکات قابل تأمل که قانون برای عقد مشارکت مدنی در نظر گرفته، تعیین حداقل سود مورد انتظار است؛ «حداقل سود (بازده) مورد انتظار در مورد معامله و یا معاملات موضوع شرکت‌های مدنی که طبق این مقررات تشکیل می‌شود، توسط شورای پول و اعتبار تعیین خواهد شد». به موجب این قانون (ماده ۸)، هنگامی که فرد یا بنگاهی تقاضای تأمین سرمایه از طریق مشارکت مدنی کند، «بانک‌ها موظف‌اند قبل از مبادرت به انعقاد قرارداد مشارکت مدنی عملیات موضوع مشارکت را بررسی و اطمینان حاصل نمایند که اصل مال‌الشرکه و سود مورد انتظار ناشی از مشارکت مدنی در طول مدت قرارداد قابل برگشت و مشارکت قابل تصفیه باشد» (والی‌نژاد، ۱۳۶۸، ص ۱۶۹)؛ یعنی تقاضای فرد یا بنگاه هنگامی پاسخ مثبت داده می‌شود که سود مورد انتظار حاصل از فعالیت اقتصادی مورد نظر با سود (بازده) مورد انتظار بانک که توسط شورای پول و اعتبار تعیین شده، برابر یا بیشتر باشد و در صورتی که این سود کمتر از سود مورد انتظار باشد، تقاضای فرد یا بنگاه با پاسخ منفی مواجه خواهد شد. تعیین حداقل سود مورد انتظار از این جهت که متقاضیان تسهیلات مشارکتی را از فعالیت‌های اقتصادی بی‌ثمر و کم‌بازده به سمت فعالیت‌های اقتصادی دارای بازده مورد قبول هدایت می‌کند، پسندیده است، ولی باید دقت شود که اولاً شاید برخی از بخش‌های اقتصادی دارای بازده کمتر باشد، اما برای کل جامعه و در بلندمدت مفید باشد و تعیین حداقل سود نباید دستاویزی برای بانک شود که وقتی از بازگشت حداقل سود مورد انتظار اطمینان حاصل کرد، به همان اکتفا کند و از متقاضی فقط همان مقدار سود را دریافت کند و به سود یا زیان احتمالی توجهی نداشته باشد؛ زیرا بانک از طرف سپرده‌گذاران وکیل است و باید سود واقعی را به آن‌ها بپردازد.

بنابراین، قانون عملیات بانکی بدون ربا تقریباً بسیاری از ملزومات اجرای صحیح عقد مشارکت را طی آیین‌نامه تسهیلات اعطایی و نیز دستورالعمل اجرایی عقد مشارکت ذکر کرده است.

در ادامه موانع و چالش‌های اجرایی قرارداد مشارکت در بانکداری به دلیل ویژگی‌های ساختاری این نهاد مالی بررسی می‌شود.

چالش‌های اجرایی قرارداد مشارکت در سود و زیان در عملیات بانکی

بانک‌ها - واسطه مالی - از یک طرف، به جمع‌آوری وجوه مازاد افراد جامعه پرداخته و از طرف دیگر، به تخصیص این وجوه از طریق واگذاری به متقاضیان اقدام می‌کنند و از این طریق درآمد و سود برای خود کسب می‌کنند. جمع‌آوری وجوه مازاد افراد جامعه و تأمین مالی فعالیت‌های اقتصادی گوناگون و ارتباط داشتن با متقاضیان متعدد با توانایی‌ها و روحیات مختلف، بانک‌ها را با مخاطرات (ریسک‌های) مختلفی روبه‌رو می‌کند که در اینجا فقط مخاطرات احتمالی در اجرای قرارداد مشارکت بیان می‌شود.

با توجه به ویژگی‌های ذکر شده درباره قرارداد مشارکت، بانک‌ها باید دو مؤلفه مهم برای اجرای قرارداد را مد نظر داشته باشند، این دو مؤلفه عبارت‌اند از: یک. لزوم نظارت و حضور در فعالیت مورد نظر در قرارداد مشارکت تا انتها و دو. تقسیم سود و زیان در انتهای قرارداد مشارکت. به عبارت دیگر، اگر بانک قصد تأمین مالی از طریق قرارداد شرکت را دارد، باید در فعالیت اقتصادی مورد نظر حضور داشته و متناسب با سهم خود از سرمایه شرکت در مدیریت یا نظارت آن دخالت داشته باشد و متعاقباً با افزایش کمیت تأمین مالی از طریق این قرارداد، نظارت و حضور بانک نیز افزایش می‌یابد؛ زیرا برای هر قرارداد مشارکت، بنا به مقتضای آن، حضور بانک الزامی است.

مؤلفه دوم در مورد تعیین سود در انتهای قرارداد مشارکت است؛ یعنی پس از به ثمر رسیدن فعالیت شرکت، سود یا زیان هر یک از شرکاء نسبت به سرمایه خود تعیین می‌شود و تا پایان فعالیت اقتصادی و مشخص شدن سود واقعی نمی‌توان از شرکاء مقداری سود گرفت؛ زیرا اگر سود واقعی بیشتر از آن مقدار باشد و بانک به همان مقدار اکتفا کند، در نتیجه به وظیفه وکالت سپرده‌گذاران به نحو صحیح عمل نکرده و

قسمتی از سهم آنان را دریافت نکرده است؛ و اگر سود واقعی کمتر از آن مقدار باشد، در این حالت نیز قسمتی از سهم شرکای دیگر را به صورت ناعادلانه گرفته و به سپرده‌گذاران انتقال داده است. به عبارت دیگر، در هر دو حالت سهم برخی افراد، پرداخت نمی‌گردد.

۱. لزوم نظارت و اطلاعات نامتقارن

نامتقارن بودن اطلاعات^۵ هنگامی به وجود می‌آید که بنگاه اقتصادی و یا متقاضیان تأمین مالی، تمایل به افشای کامل اطلاعات در مورد هزینه‌ها و درآمدهای حاصل از طرح یا فعالیت اقتصادی در مقابل بانک نداشته باشند (Kara, 1999, p.101).

هنگامی که متقاضی تأمین مالی قرارداد مشارکت، یک طرح یا فعالیت اقتصادی را برای دریافت تسهیلات به بانک معرفی می‌کند، خود متقاضی، تقریباً اطلاعات کافی و لازم درباره هزینه و بازدهی آن در اختیار دارد؛ یعنی ابتدا طرح مورد نظر را ارزیابی کرده و با توجه به امکانات و توانایی‌های خود آن را به بانک معرفی می‌کند. در مقابل، بانک از این اطلاعات به مقدار کافی برخوردار نیست و شناخت کافی نسبت به هزینه و بازدهی فعالیت اقتصادی ندارد؛ در این حالت، با دو مشکل «انتخاب معکوس» و «خطر اخلاقی» مواجه خواهد شد.

الف. هزینه‌های مربوط به کنترل و نظارت

در صورتی که در قرارداد مشارکت، بانک در جایگاه یکی از شرکاء بخواهد در طی مدت انجام فعالیت اقتصادی کنترل و نظارت مستمر داشته باشد، لازمه آن اطلاع یافتن از جزئیات فعالیت در طول مدت اجراست. اطلاع یافتن از جزئیات فعالیت از طریق فرستادن ناظر در مدیریت و اجرای فعالیت اقتصادی و یا تدبیر روشی برای انجام این عمل امکان‌پذیر است.

با توجه به اینکه بانک با قراردادهای مشارکت زیادی روبه‌رو خواهد بود، در نتیجه برای هر کدام از آنها باید همین روش را در پی گیرد، بنابراین، هزینه‌های کنترل و نظارت بانک افزایش زیادی خواهد یافت. لزوم نظارت و کنترل در قراردادهای

مشارکت و متعاقباً هزینه‌های مربوط از جمله مهم‌ترین عللی است که بانک‌ها و مؤسسات مالی، یا اصلاً به سمت استفاده از این نوع اعطای تسهیلات نروند و یا اینکه با استفاده از تبصره‌های مختلف و تغییر ماهیت قرارداد مشارکت به شکل صوری از آن استفاده کنند.

ب. انتخاب معکوس

حال زمانی را در نظر بگیرید که متقاضیان زیادی با ارائه طرح فعالیت‌های اقتصادی گوناگون تقاضای تأمین مالی از طریق قرارداد مشارکت، به بانک مراجعه کنند و هریک از متقاضیان، مدعی بازدهی فراوان و یا معقول نسبت به طرح خود باشند. در این هنگام با توجه به محدودیت منابع، بانک دو راه پیش روی خود دارد: اول. به ارزیابی تک‌تک طرح‌ها بپردازد و پس از آن طرح‌هایی را که احتمال بازدهی بیشتر و ریسک کمتر دارند انتخاب کند. این عمل برای بانک هم زمان‌بر و هم هزینه‌بر خواهد بود؛

دوم. با توجه به اظهارنظر متقاضیان و بررسی اجمالی طرح‌های آنان، طرح‌ها انتخاب شود و برخی از آن‌ها را تأمین مالی کند که در این حالت، با مسئله «انتخاب معکوس»^۶ روبه‌رو خواهد شد.

مسئله «انتخاب معکوس» زمانی به وجود می‌آید که متقاضیان تأمین مالی، توانایی‌ها و نیز سوابق کاری خود را در هنگام ارائه طرح اقتصادی پنهان کنند (Omar Farooq, 2006, p.11). به عبارت دیگر، ممکن است بازدهی طرحی که متقاضی ارائه می‌دهد، قابل توجه باشد، ولی متقاضی توانایی انجام فعالیت اقتصادی به‌طور صحیح را نداشته باشد و بانک دچار زیان و سود اندک شود.

ج. اعتماد به گزارش سود و زیان و خطر اخلاقی

یکی دیگر از اثرات اطلاعات نامتقارن، خطر اخلاقی^۷ است؛ مشکل خطر اخلاقی مربوط به بعد از قرارداد و در انتهای فعالیت شرکت است و آن هنگامی است که متقاضیان تأمین مالی، فعالیت‌ها و عمل خود را در اجرای طرح پنهان می‌کنند (Omar Farooq, 2006, p. 11).

هنگامی که بانک به درخواست متقاضی تسهیلات مشارکتی پاسخ گفته و سرمایه لازم را در اختیار او بگذارد و بدون حضور و نظارت کافی، از متقاضی در انتهای فعالیت شرکت درخواست ارائه گزارش سود و زیان کند، در این هنگام احتمال وقوع مشکل «خطر اخلاقی» وجود دارد؛ یعنی وقتی که متقاضی بدون نظارت بانک (به عنوان شریک دیگر) فعالیت اقتصادی را به اتمام برساند و هر یک از شرکاء در انتها برای تسویه حساب و تقسیم سهم موظف به ارائه گزارش فعالیت‌های خود باشند، در این هنگام احتمال دو انحراف وجود دارد: نخست، در ارائه گزارش سود و زیان، هزینه‌های طرح را بیش از مقدار واقع نشان دهند و دوم، سود حاصل از فعالیت را کمتر از واقع گزارش کنند. در هر دو حالت باعث کاهش سود بانک خواهد شد. این مشکل هنگامی برای بانک بروز خواهد کرد که بخواهد بنا به ماهیت قرارداد مشارکت در انتهای فعالیت اقتصادی بخواهد سهم هر یک از شرکاء را از سود و زیان تقسیم کند. از طرف دیگر، به علت فراوانی قراردادهای مشارکت و متعاقباً لزوم هزینه زیاد برای نظارت، امکان حضور و نظارت هر یک از قراردادهای وجود نداشته باشد.

این از جمله مهم‌ترین چالش‌های بانک در اجرای قرارداد مشارکت است که اگر بخواهد به نحو صحیح، قرارداد مشارکت را اجرا کند، یا باید در همه قراردادهای حضور و نظارت کافی داشته باشد که هزینه زیادی را متوجه بانک خواهد کرد و یا اگر بخواهد متقاضی را اداره‌کننده شرکت بداند، در انتهای فعالیت با مشکل «خطر اخلاقی» مواجه خواهد بود.

۲. تغییر شرایط اقتصادی و ریسک بازار

در اینجا موقعیت اجرای صحیح قرارداد مشارکت بانک بررسی می‌شود که متقاضی - شریک دیگر - نیز تعهدات خود را به‌طور شایسته عمل می‌کند، ولی به علت تغییر شرایط اقتصادی از قبیل نوسانات تورم، نوسان قیمت کالای خاص و رکود که عوامل برون‌زا می‌باشند، زیان‌های احتمالی را متوجه بانک می‌کند.

البته در صورت اجرای صحیح قرارداد مشارکت، نوسانات نرخ تورم تأثیر زیادی نخواهد داشت و حتی شاید تأثیر مثبتی داشته باشد؛ زیرا برای مثال، اگر فعالیت شرکت،

تولیدی یا بازرگانی باشد، با افزایش تورم و قیمت‌ها سود بیشتری متوجه قرارداد مشارکت خواهد شد و متعاقباً سهم هرکدام از شرکاء (به مقادیر رسمی) از سود بیشتر خواهد شد.

اما در شرایطی که نوسانات نرخ تورم وجود داشته باشد و بانک به همراه متقاضی به فعالیت خاصی مثل تولید یا تجارت کالای خاص اقدام کند و در زمان انتهای فعالیت شرکت، قیمت آن کالا به علل گوناگون کاهش یابد و یا اصلاً به علت وجود کالای جانشین، قیمت و تقاضای آن کالا کاهش یابد، در این حالت، کل فعالیت شرکت با زیان مواجه خواهد شد و اگر بانک منابع زیادی را در این فعالیت و یا فعالیت‌های مشابه به کار گیرد، با احتمال سوخت شدن منابع مواجه می‌شود که از آن به «ریسک ورشکستگی» تعبیر می‌شود. ریسک ورشکستگی در دوران رکود اقتصادی نیز احتمال وقوع دارد؛ یعنی در زمان رکود، فعالیت اقتصادی مورد نظر در قرارداد مشارکت نیز با عدم بازدهی و یا بازدهی اندک مواجه خواهد شد.

حال با توجه به این نکات، آیا می‌توان چالش‌های اجرایی قرارداد مشارکت در بانک را برطرف و یا کاهش داد و فعالیت‌های اقتصادی زیادی را از طریق قرارداد مشارکت (با توجه به ویژگی‌های مثبت و آسان آن) تأمین مالی کرد؟

بررسی عملکرد نظام بانکی بدون ربا در ایران در مورد قرارداد مشارکت

در اینجا عملکرد نظام بانکی بدون ربا در چگونگی اعطای تسهیلات پس از تصویب قانون آن، یعنی از سال ۱۳۶۳ به بعد بررسی می‌شود.

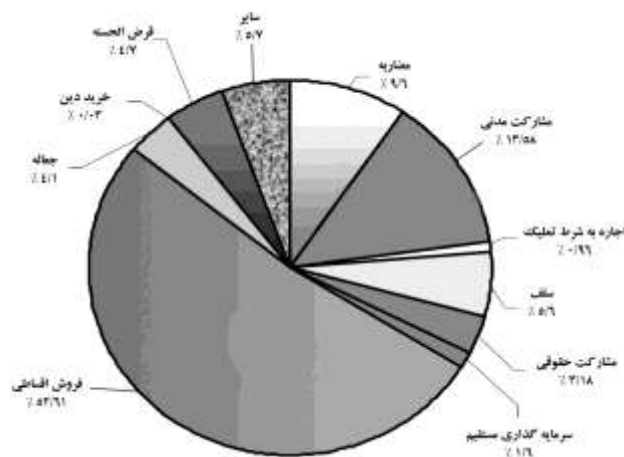
همان‌طور که ذکر شد، در قانون عملیات بانکی بدون ربا، بانک به عنوان وکیل سپرده‌گذاران، موظف است وجوه آنان را مطابق با عقود مختلف اسلامی به متقاضیان پرداخت کند و سود حاصل از این تسهیلات را نه بر مبنای عقود بلکه متناسب با بخش‌های مختلف اقتصادی دریافت نماید.

حجم تسهیلات اعطایی نظام بانکی متشکل از بانک‌های تجاری و تخصصی به تفکیک عقود اسلامی در جدول شماره (۱) (در آخر مقاله) نشان داده شده است.

مطابق جدول مذکور، بیشترین حجم تسهیلات اعطایی مربوط به فروش اقساطی است، به طوری که مثلاً در سال ۱۳۸۲ از کل تسهیلات اعطایی که مقدار آن ۴۴۲۳۹۷ میلیارد ریال بوده، مقدار ۲۳۳۵۸۵ مربوط به فروش اقساطی و کمتر از ۵۰۰۰۰ میلیارد ریال سهم هر کدام از سایر عقود است و سهم مشارکت مدنی و مشارکت حقوقی به ترتیب ۴۸۲۲۱ و ۷۰۷۸ میلیارد ریال بوده است.

با استفاده از جدول شماره (۱)، میانگین سهم هر عقد از کل تسهیلات اعطایی نظام بانکی طی سالهای ۱۳۶۳-۱۳۸۳ در نمودار زیر نشان داده شده است.

نمودار شماره (۱): میانگین سهم هر عقد از کل تسهیلات اعطایی نظام بانکی (۱۳۶۳-۱۳۸۳)

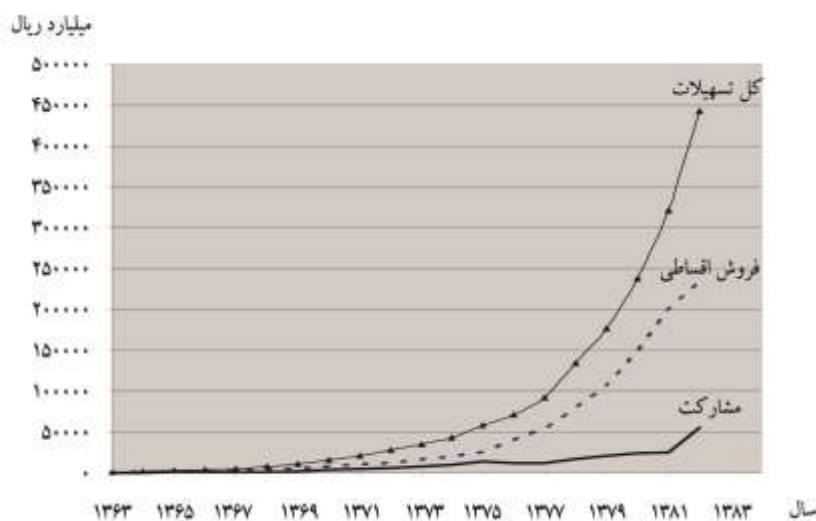
مأخذ: گزارش‌ها و ترازنامه‌های بانک مرکزی ج.ا.ایران، سال‌های مختلف

مطابق نمودار مذکور، به طور میانگین ۵۲ درصد از تسهیلات اعطایی مربوط به قرارداد فروش اقساطی است؛ مقام دوم در اعطای تسهیلات مربوط به قرارداد مشارکت مدنی با سهم سیزده درصد و پس از آن مضاربه با سهم نه (۹) درصد بوده است. در مجموع، سهم قراردادهای مشارکت (مدنی و حقوقی) حدود هفده درصد، یعنی کمتر از یک چهارم است. همان گونه که مشاهده می‌شود، سهم عقود دیگر بسیار اندک بوده است.

حال باید دید چرا نظام بانکی بیشتر به سمت اعطای تسهیلات از طریق فروش اقساطی تمایل پیدا کرده است؟ به عبارت دیگر، فروش اقساطی دارای چه ویژگی و امتیازی است که نیمی از تسهیلات اعطایی نظام بانکی را به خود اختصاص داده است؟ این روش تقریباً ساده‌ترین و مطمئن‌ترین نوع اعطای تسهیلات است؛ زیرا در این روش بانک با تعیین سود خود، از بازپرداخت اصل سرمایه و سود آن مطمئن است و تغییر شرایط اقتصادی در زمان‌های آتی به بانک آسیبی نمی‌رساند، درحقیقت، این روش دارای حداقل ریسک برای بانک است. درمقابل، عقود از قبیل مشارکت مدنی، مشارکت حقوقی، مضاربه و سلف، که تغییر شرایط اقتصادی باعث نوسان در بازدهی آن‌ها می‌شود و ریسک آن‌ها زیاد است، دارای سهم کمی از کل تسهیلات اعطایی نظام بانکی هستند.

نمودار زیر نشان‌دهنده جایگاه قرارداد مشارکت (جمع مشارکت مدنی و مشارکت حقوقی) در مقایسه با فروش اقساطی و کل تسهیلات اعطایی است.

نمودار شماره (۲): جایگاه قرارداد مشارکت (جمع مشارکت مدنی و مشارکت حقوقی) در مقایسه با فروش اقساطی و کل تسهیلات اعطایی

همان‌طور که در نمودار ملاحظه می‌شود، حجم و رشد تسهیلات اعطایی از طریق قرارداد فروش اقساطی، چشمگیر بوده و با حجم و رشد تسهیلات اعطایی از طریق قراردادهای مشارکت (مدنی و حقوقی) تفاوت زیادی دارد. به عبارت دیگر، بیشتر منابع نظام بانکی از طریق فروش اقساطی و درصد کمی از طریق قرارداد مشارکت در اختیار متقاضیان قرار گرفته است.

سود تسهیلات اعطایی و نحوه محاسبه آن (به‌ویژه در مورد قرارداد مشارکت)

در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران، سود مورد انتظاری که توسط شورای پول و اعتبار اعلام می‌شود، بر مبنای بخش‌های مختلف اقتصادی است؛ یعنی سود تسهیلات در بخش‌های کشاورزی، صنعت و معدن، بازرگانی و خدمات، مسکن و ساختمان و صادرات متفاوت خواهد بود؛ و این عمل با هدف هدایت منابع مالی نظام بانکی به سمت بخش‌های اقتصادی مورد نیاز جامعه است؛ یعنی بخش‌هایی که از نظر اقتصادی برای کشور دارای اولویت است و سود تسهیلات کمتری دریافت می‌شود.

جدول شماره (۲) (رک. پیوست مقاله) نرخ سود تسهیلات اعطایی بانک‌ها متناسب با بخش‌های کشاورزی، صنعت و معدن، مسکن و ساختمان، بازرگانی و خدمات و صادرات را طی سال‌های ۱۳۶۳ تا ۱۳۸۵ بیان کرده است. مطابق جدول، کمترین نرخ سود تسهیلات مربوط به بخش کشاورزی است؛ برای مثال، در سال ۱۳۸۲، این نرخ سود ۱۳٫۵ درصد بوده که در مقایسه با سایر بخش‌ها کمترین مقدار است، به طوری که در همین سال نرخ تسهیلات مربوط به بخش صنعت و معدن ۱۶ درصد، بخش مسکن و ساختمان ۱۵ درصد، بخش بازرگانی و خدمات ۲۱ درصد و بخش صادرات ۱۵ درصد است.

در سال‌های دیگر تقریباً همین ترتیب لحاظ شده است؛ با توجه به این نرخ‌ها دارای اولویت بودن بخش کشاورزی روشن می‌شود و پس از آن، بخش‌های مسکن و ساختمان و صادرات دارای اولویت‌اند. توجه به بخش‌های مهم و زیربنایی در اقتصاد از جمله نکات پسندیده این طرح است، ولی نکته مهمی که از آن غفلت شده، توجه نکردن به بازدهی واقعی عقود از نظر سود و زیان است؛ یعنی با توجه به تعیین شدن

نرخ‌های سود تسهیلات، اعطای وجوه از طریق عقود مختلف مثلاً به بخش صنعت و معدن در سال ۱۳۸۲، متقاضی باید اصل سرمایه را به همراه ۱۶ درصد اضافه برگرداند و تفاوتی در پرداخت تسهیلات مثلاً از طریق قرارداد مشارکت یا مضاربه یا فروش اقساطی و غیره وجود ندارد. به عبارت دیگر، آیا تمام سرمایه‌گذاری‌ها در بخش صنعت و معدن با توجه به تنوع و گستردگی آن دارای بازدهی یکسانی است؟ از طرف دیگر، هیچ‌گونه ضرر و زیانی در این بخش اتفاق نمی‌افتد؟ اگر متقاضی، وجوه را در بخش صنعت و معدن به کار گرفته و دچار زیان شده و یا سودی کمتر از ۱۶ درصد به دست آورده باشد، هیچ‌گونه جبرانی از طرف بانک نخواهد بود و متقاضی شخصاً باید متحمل ضرر باشد.

فرمول محاسبه سود تسهیلات مشارکت

همان‌طور که ذکر شد، از قرارداد مشارکت می‌توان در بخش‌های مختلف اقتصادی از قبیل تولیدی، خدماتی و بازرگانی استفاده کرد. در این قسمت به‌طور نمونه چگونگی محاسبه سود تسهیلات مربوط به یک فعالیت بازرگانی بررسی می‌شود.

برای مثال، فرض می‌شود برای انجام یک عمل بازرگانی (خرید و فروش کالا) به صد میلیون ریال سرمایه نیاز دارد، مدت پیش‌بینی شده برای انجام این فعالیت سه ماه بوده و قیمت فروش کالا بر مبنای افزودن ۱۰٪ به قیمت تمام‌شده تعیین خواهد شد. حال اگر بانک ۶۰٪ از سرمایه مورد نیاز را تهیه کرده و نرخ سود مورد انتظار بانک برای فعالیت‌های بازرگانی حداقل ۱۸٪ در سال برای پذیرش درخواست متقاضیان تعیین شود، نحوه تعیین سهم بانک و متقاضی به شکل زیر است (جمشیدی، ۱۳۷۳، ص ۱۰۵):

فرمول کلی محاسبه سود تسهیلات مشارکت

مدت به ماه^۱ نرخ سود مورد انتظار^۲ سهم سرمایه

حداقل سود مورد انتظار بانک

$$= ۱۰۰ \times ۱۲$$

البته می‌توان به جای استفاده «مدت به ماه» از «مدت به روز» بهره برد که در این صورت در مخرج کسر به جای عدد ۱۲ از عدد ۳۶۵ استفاده خواهد شد. حال در مثال

مذکور با توجه به اینکه مدت پیش‌بینی شده، ۳ ماه است و همان‌طور که می‌دانیم، سود مورد انتظار در ۱۲ ماه، ۱۸٪ بوده، بنابراین سود مورد انتظار برای ۳ ماه برابر با ۴,۵٪ خواهد بود.

از آنجایی که ۶۰٪ از سرمایه شرکت را بانک تهیه خواهد کرد بنابراین سهم سرمایه بانک ۶۰ میلیون ریال و سهم شریک ۴۰ میلیون ریال خواهد بود. با توجه به فرمول فوق حداقل سود مورد انتظار بانک برابر خواهد بود با:

$$\frac{60.000.000 \times 18\%}{100 \times 12} = 2.700.000 \text{ (ریال)}$$

سود پیش‌بینی شده برای فروش کالا را به ترتیب زیر می‌توان محاسبه نمود:
میزان سود پیش‌بینی شده = نرخ سود پیش‌بینی شده \times قیمت تمام شده کالا
 $100.000.000 \times 10\% = 10.000.000$

در نتیجه می‌توان نسبت سود بانک را به طریق زیر محاسبه نمود:

$$\frac{2.700.000}{10.000.000} \times 100 = 27\%$$

و نسبت سهم سود شریک برابر خواهد شد با:

$$100\% - 27\% = 73\%$$

همان‌طور که مشاهده می‌شود، بانک از همان ابتدا حداقل سود مورد انتظار و نیز نرخ سود تسهیلات را مشخص می‌کند؛ به این ترتیب، متقاضی یا شریک باید علاوه بر بازپرداخت اصل تسهیلات، سودی به نرخ ۱۸٪ در سال (۴/۵٪ پس از سه ماه) را به بانک برگرداند؛ به عبارت دیگر، بانک به انتظار انتهای فعالیت شرکت و سوددهی آن نبوده و از همان ابتدا مقدار سود خود را به شریک اعلام می‌کند.

آثار مطلوب اقتصادی در اجرای صحیح نظام مشارکت در سود و زیان

اجرای صحیح مشارکت در سود و زیان توسط بانک و یا مؤسسات مالی، نتایج مفیدی از نظر اقتصادی در پی خواهد داشت. در بررسی آثار مطلوب که به‌طور خلاصه بیان

می‌شوند، این نکته فهمیده می‌شود که تعیین نکردن سود در ابتدای قرارداد و منتظر انتهای فعالیت بودن، به علت وجود دلایل منطقی است؛ یعنی اگر بانک سود را در ابتدای قرارداد تعیین کند، بسیاری از نتایج ذیل به دست نخواهد آمد.

۱. توزیع عادلانه درآمد

هنگامی که تسهیلات اعطایی مشارکت به گونه‌ای باشد که یک طرف سود ثابتی را دریافت کند و تمام خطرها و زیان‌های احتمالی متوجه طرف دیگر باشد، در این صورت، طرف اول درآمد معینی کسب می‌کند و طرف دیگر در صورت زیان، از درآمد او کاسته می‌شود؛ در صورتی که طرف اول نیز باید از درآمد او کاسته شود، در این حالت درآمد به صورت ناعادلانه از یک طرف به طرف دیگر منتقل می‌شود.

پرفسور خورشید احمد در این باره می‌نویسد: روش‌های ضعیف اسلامی هرچند کاربرد ساده‌تری از مشارکت در سود و زیان دارد، نمی‌تواند برای استفاده گسترده توصیه شود؛ زیرا آن‌ها نمی‌توانند ما را در نیل به اهداف اجتماعی و اقتصادی اسلام کمک کنند. این واقعیت که جایگزینی بهره با فروش اقساطی به طور مثال، نشان‌دهنده هیچ‌گونه تغییر بنیادی نیست، از آنجا معلوم می‌شود که از دیدگاه فلسفه حذف بهره به آن بنگریم؛ نظام بهره در اسلام تحریم شده است؛ زیرا ذاتاً یک نظام کاملاً غیرعادلانه است. ویژگی غیرعادلانه بودن این است که تأمین‌کننده سرمایه مالی، بازده ثابتی را مطالبه می‌کند، در حالی که تمام خطر متوجه استفاده‌کننده از این وجوه است. عدالت که ویژگی اصلی یک نظام اسلامی به شمار می‌رود، تأمین‌کننده سرمایه را ملزم به مشارکت با صاحب‌کار اقتصادی در خطر می‌کند؛ بنابراین، به آسانی می‌توان دریافت که نظام فروش اقساطی یا هر ابزار دیگر که دربرگیرنده بازده ثابت از پیش تعیین شده بر سرمایه باشد، جانشین واقعی بهره نخواهد بود (موسویان، ۱۳۷۸، ص ۱۷۳).

بنابراین، با توجه به ویژگی‌های قرارداد مشارکت از قبیل تقسیم سود و زیان تحقق‌یافته در پایان قرارداد و سهم‌بری هریک از شرکاء به نسبت سرمایه خود، می‌توان نتیجه گرفت که در صورت اجرای صحیح قرارداد مشارکت و گسترش آن موجب توزیع عادلانه درآمد به اندازه سهم خود خواهد شد. ولی اگر بانک، به عنوان یکی از

شرکاء، از همان ابتدا مبلغ ثابتی به عنوان سود (علی‌رغم تحقق نیافتن در انتها) را دریافت کند، موجب توزیع ناعادلانه درآمد خواهد شد.

۲. کاهش فشارهای تورمی و هزینه تولید

یکی از عوامل اصلی در افزایش قیمت کالای تولیدشده، افزایش هزینه تولید آن کالا است؛ در صورتی که تولیدکننده تمام یا بخشی از منابع مالی لازم برای تولید را از طریق بانک تهیه کرده و ملزم به بازپرداخت اصل آن به همراه مبلغ ثابتی باشد، در این صورت، آن مبلغ اضافی و ثابت جزء هزینه‌های تولید محسوب خواهد شد؛ زیرا بدون توجه به بازدهی فعالیت اقتصادی، آن مبلغ باید توسط تولیدکننده پرداخت شود، در نتیجه، قیمت کالای تولیدشده به اندازه آن مبلغ ثابت افزایش خواهد یافت.

در عقود مشارکتی، بانک به عنوان تأمین‌کننده بخشی از سرمایه شریک تولیدکننده است و سود ثابت و معینی مطالبه نمی‌کند؛ در نتیجه، عامل سرمایه سهمی در هزینه تولید ندارد بلکه وی همانند صاحب‌کار اقتصادی منتظر پایان دوره مالی و به دست آوردن سود بنگاه است تا سهمی از آن را ببرد. بنابراین، تأمین سرمایه از طریق مشارکت، نه تنها موجب افزایش قیمت محصول نمی‌گردد بلکه انتظار آن می‌رود که با حذف یکی از اقلام هزینه تولید، سطح عمومی قیمت‌ها کاهش یابد یا از نرخ رشد آن کاسته می‌شود.

۳. افزایش بهره‌وری

اگر سهم‌بری از سود جایگزین بهره شود، انتظار بر این است که بسیاری از عدم تعادل‌ها از بین می‌رود. در این حالت، بازگشت سرمایه متکی بر بهره‌وری خواهد بود. منابع قابل سرمایه‌گذاری به طرح‌ها بر اساس بهره‌ورتر بودن آنها اختصاص داده می‌شود و این منجر به کارآیی تخصیص سرمایه خواهد شد (قادری، ۱۳۸۲، ص ۲۹۵). هنگامی که بانک با متقاضیان تسهیلات از طریق قرارداد مشارکت روبه‌رو می‌شود، از آنجایی که خود به عنوان یکی از شرکاء در فعالیت اقتصادی حضور و نظارت دارد، در

پذیرش طرح‌های متقاضیان دقت لازم را انجام شده و طرح‌هایی را برای تأمین مالی خواهد پذیرفت که دارای بازدهی احتمالی بیشتری باشند.

۴. افزایش سرمایه‌گذاری و اشتغال

یکی از عوامل افزایش سرمایه‌گذاری و تولید، کاهش هزینه‌های تولید است و در صورت اجرای صحیح قرارداد مشارکت، هزینه سرمایه از تولید حذف می‌شود که توضیح آن گذشت.

در صورتی که تسهیلات اعطایی بر اساس قرارداد مشارکت و بدون نرخ سود از پیش تعیین شده باشد، تقاضا برای این تسهیلات افزایش خواهد یافت. البته در صورت محدودیت منابع، طرح‌های دارای بازده بیشتر تأمین مالی خواهند شد. ولی منابع مالی به علت نرخ سود از پیش تعیین شده، بدون مصرف باقی نخواهند ماند و تا حد امکان به مصرف رسیده و باعث افزایش سرمایه‌گذاری‌ها خواهد شد.

افزایش سرمایه‌گذاری موجب به کارگیری عوامل تولید خواهد بود و یکی از مهم‌ترین عوامل تولید، نیروی کار است؛ در نتیجه، به تدریج سطح اشتغال در جامعه افزایش خواهد یافت.

۵. تداوم فعالیت اقتصادی با وجود کناره‌گیری برخی از شرکاء

اگر صاحبان سرمایه در فعالیت‌های اقتصادی وجوه خود را بازپس گیرند و وجوه آنان در کل سرمایه فعالیت اقتصادی قابل توجه باشد، در این صورت، فعالیت اقتصادی فسخ می‌شود و ادامه پیدا نمی‌کند. ولی اگر برخی از شرکای فعالیت اقتصادی اقدام به بازپس‌گیری وجوه خود کنند و از طرفی، وجوه آنان قسمت عمده سرمایه شرکت نباشد، فعالیت اقتصادی به حیات خود ادامه خواهد داد.

در قسمت سپرده‌های پی.ا.ا.اس. در بانک‌های اسلامی، برداشت‌های نرمال (از طرف سپرده‌گذاران) تأثیری بر فعالیت‌های اقتصادی بانک نخواهد گذاشت؛ در حالی که در مضاربه با برداشت صاحب سرمایه، مضاربه فسخ و فعالیت اقتصادی قطع می‌شود (Khan, 1995, p.34).

۶. توزیع ریسک

اگر در یک فعالیت اقتصادی، یک طرف تأمین‌کننده سرمایه باشد و فقط سود ثابتی را دریافت کند و به نتایج واقعی فعالیت توجهی نداشته باشد، در این حالت، تمام خطرات احتمالی متوجه طرف دیگر که اقدام به سرمایه‌گذاری کرده، است.

اگر قرارداد مشارکت به طور صحیح اجرا شود، همه شرکاء در ضررهای احتمالی (به اندازه سهم خود از سرمایه شرکت) سهیم خواهند بود؛ یعنی اگر به دلایل گوناگون فعالیت اقتصادی با زیان مواجه شود، فقط برخی افراد متضرر نخواهند شد بلکه در این حالت، ضرر بین افراد تقسیم می‌شود. در نتیجه، مقدار ضرری که متوجه هریک از شرکاء می‌شود، کاهش خواهد یافت؛ به عبارت دیگر، در مواقع بروز خطرات احتمالی این‌گونه نمی‌شود که برخی افراد جامعه متضرر شوند و برخی دیگر هیچ ضرری نبینند.

راهکارهای ارائه‌شده در کاهش چالش‌های بانک برای اجرای صحیح قرارداد مشارکت

در این قسمت، راه حل‌ها و راهکارهایی را که برخی کشورهای اسلامی و نیز برخی افراد صاحب‌نظر برای برطرف شدن چالش‌های فوق ارائه داده‌اند، بررسی می‌شود.

۱. مشارکت کاهش‌یابنده^۸

همان‌طور که ذکر شد، در بخش‌های مختلف اقتصادی از قبیل تولیدی، خدماتی و بازرگانی می‌توان از قرارداد مشارکت برای تأمین مالی استفاده کرد. حال بنا به فرض، بانک و متقاضی به عنوان دو شریک به فعالیت تولیدی اقدام کنند، این فعالیت تولیدی با توجه به نوع آن پس از مدتی به بازدهی می‌رسد و محصول تولیدشده فروخته خواهد شد و هریک از شرکاء به نسبت سهم‌الشرکه خود از سود سهم می‌برند. نکته قابل تأمل درباره چگونگی ادامه فعالیت تولیدی است؛ همان‌طور که می‌دانیم فعالیت تولیدی مستلزم ایجاد کارگاه یا کارخانه تولیدی و یا خرید دستگاه تولیدی است.

در ادامه قرارداد مشارکت دو حالت قابل تصور است:

یک. پس از اولین یا دومین بازدهی، مدت قرارداد تمام شود و اموال شرکت به نسبت سرمایه هر شریک بین آنها تقسیم گردد. در این حالت، فعالیت تولیدی متوقف می‌شود؛

دو. ادامه فعالیت تولیدی طی سالیان طولانی و تقسیم سود و زیان در سال‌های مختلف به نسبت سرمایه هر شریک. در صورت وقوع حالت اول، فعالیت تولیدی پس از زحمات فراوان برای شروع آن متوقف شده، به ضرر کل اقتصاد است؛ زیرا با توقف واحدهای تولیدی (طی قراردادهای مشارکت) سرمایه‌گذاری کل کاهش می‌یابد و بنا به نوع فعالیت موجب کاهش اشتغال نیز خواهد شد.

در صورت وقوع حالت دوم، یعنی ادامه فعالیت تولیدی با توجه به اینکه در هر سال جدید بانک با افزایش (هرچند اندک) متقاضیان تسهیلات قرارداد مشارکت مواجه خواهد شد، این افزایش، لزوم نظارت و کنترل بیشتر را به دنبال دارد و باعث افزایش هزینه‌های مربوط به نظارت خواهد شد.

نکته دیگر اینکه در حالت دوم، منابع فراوانی از بانک در طرح‌های بلندمدت به کار گرفته می‌شود و بانک در بازپرداخت وجوه سرمایه‌گذاران و نیز تأمین مالی طرح‌های دیگر با مشکل مواجه خواهد شد. مشارکت کاهش‌یابنده برای برطرف شدن مشکلات فوق بیان شده و توضیح آن به این شرح است که بانک و شریک (شرکای) دیگر پس از درآمیختن سرمایه‌های خود به فعالیت اقتصادی می‌پردازند، و پس از بازدهی در اولین دوره، پس از تقسیم سهم هرکدام از شرکاء، شریک (یا شرکاء) سرمایه بانک را طی اقساط سالیانه بازپرداخت می‌کند؛ یعنی به تدریج سهم بانک از سرمایه شرکت کاهش و سهم شریک افزایش می‌یابد و به همان نسبت هر ساله سهم طرفین از نتایج حاصل تغییر می‌یابد. به عبارت دیگر، پس از پرداخت کامل اقساط، مالکیت بانک از شرکت قطع می‌شود و شریک مالک اصلی خواهد شد (Khan, 1995, p.39).

آثار مطلوب مشارکت کاهش‌یابنده

الف. بازگشت منابع بانک در زمان کوتاه‌تر و کاهش ریسک نقدینگی: اگر بانک مقداری از منابع خود را به تعدادی فعالیت‌های اقتصادی که از طریق قرارداد مشارکت تأمین

مالی شده است، اختصاص دهد، این منابع تا انتهای قرارداد از اختیار بانک خارج می‌شود و فقط از نتایج حاصل برخوردار می‌گردد و به این ترتیب، برای تأمین مالی طرح‌های دیگر با محدودیت منابع مواجه خواهد شد. ولی در صورت استفاده از مشارکت کاهش‌یابنده منابع بانک در دوره‌های زمانی کوتاه‌تری بازخواهد گشت.

بازگشت و آزاد شدن منابع بانک از احتمال بروز ریسک نقدینگی بانک جلوگیری می‌کند؛ زیرا اگر سپرده‌گذاران و یا متقاضیان برای دریافت وجوه به بانک رجوع کنند، بانک از طریق بازگشت منابع خود می‌تواند به تقاضای آنان پاسخ دهد و با ریسک نقدینگی و محدودیت منابع مواجه نشود.

ب. افزایش سرمایه‌گذاری و اشتغال: در صورت استفاده از مشارکت کاهش‌یابنده، با توجه به بازگشت منابع در زمان کوتاه‌تر، بانک توانایی تأمین مالی فعالیت‌های اقتصادی متعددی را خواهد داشت؛ این روند موجب به حرکت درآمدن فعالیت‌های اقتصادی در بخش‌های گوناگون خواهد شد که در کل اقتصاد، افزایش سرمایه‌گذاری و تولید را به همراه خواهد داشت. افزایش سرمایه‌گذاری و شروع فعالیت‌های اقتصادی به تناسب نوع آن‌ها، مستلزم به کارگیری نیروی انسانی از جمله خود متقاضی است؛ در نتیجه، به افزایش اشتغال پایدار جامعه کمک خواهد کرد.

ج. کاهش هزینه‌های مربوط به نظارت: در این قسمت باید متذکر شد که بنا بر ماهیت قرارداد مشارکت، نظارت و کنترل بر فعالیت شرکت لازم است، ولی در مشارکت کاهش‌یابنده هزینه‌های نظارت و نیز تعداد ناظران نسبت به مشارکت بلندمدت کمتر است. مثلاً اگر بانک با تعدادی فعالیت‌های اقتصادی از طریق قرارداد مشارکت بلندمدت روبه‌رو باشد، برای هرکدام تا انتهای فعالیت شرکت، نظارت و کنترل لازم است و در نتیجه، تعداد افراد بیشتری باید به این امر اهتمام داشته باشند؛ ولی در صورت استفاده از قرارداد مشارکت کاهش‌یابنده و زمان‌بندی اعطای تسهیلات، تعداد افرادی که برای نظارت نیاز است، کاهش خواهد یافت؛ زیرا پس از اتمام مشارکت و انتقال مالکیت کامل به متقاضی لزوم ادامه نظارت و کنترل از بین می‌رود و این نظارت به فعالیت اقتصادی دیگر اختصاص می‌یابد. در مجموع، می‌توان با اختصاص

هزینه‌های نظارت کمتر و نیز استفاده از تعداد ناظران کمتر به اجرای صحیح قرارداد مشارکت پرداخت و فعالیت‌های اقتصادی متعددی^۹ را تأمین مالی کرد.

۲. قراردادهای تشویقی

یکی از چالش‌های بانک در اجرای صحیح قرارداد مشارکت، مشکل اطلاعات نامتقارن است که نتیجه آن، احتمال بروز انتخاب معکوس یا خطر اخلاقی و در نتیجه، بی‌اعتمادی بانک به گزارش سود و زیان سایر شرکاء است. به عبارت دیگر، این احتمال وجود دارد که شریک با انگیزه کسب سود بیشتر، سود یا زیان فعالیت اقتصادی را به‌طور صحیح گزارش ندهد. حال اگر بتوان تدبیری اندیشید که شریک به ارائه گزارش صحیح سود و زیان تحریک شود، مشکل بانک در اجرای صحیح قرارداد مشارکت تا حد زیادی رفع خواهد شد. ایجاد انگیزه در شریک را می‌توان از طریق در نظر گرفتن سهم بیشتری از سود^{۱۰} قرار داد.

راه درمان، ایجاد انگیزه‌هایی است که دو طرف قرارداد (به‌ویژه طرفی را که پایبندی آن مورد تردید است)، به رفتاری مطابق با واقع وادارد. اگر فرض این باشد که عامل مضاربه امین باشد، این انگیزه‌ها باید برای خیانت هزینه سنگینی پدید آورد، به‌طوری‌که عامل قبل از انجام خیانت، منصرف شود؛ زیرا او انسان عاقلی است که نفع و ضرر خود را می‌شناسد و بدون شک علاقه‌مند است در رفتار خود کاری نکند که به نفع نقد اندک و ضرر بزرگ آینده بینجامد (القری بن عید، ۱۳۸۴).

برای ایجاد انگیزه و تشویق در شریک ابتدا باید حداقل مورد انتظار از بازدهی طرح مشخص شود؛ این مقدار بازدهی در صورت تحقق به نسبت سرمایه طرفین (بانک و شریک) تقسیم می‌شود. مبحث ایجاد انگیزه و تشویق از بازدهی بیشتر نسبت به حداقل بازدهی مورد انتظار شروع می‌شود، در این بازدهی اضافی می‌توان سهم شریک را از سود افزایش داد و یا اینکه می‌توان تمام آن را به شریک پرداخت کرد. این باعث تشویق و ایجاد انگیزه برای تلاش هرچه بهتر و بیشتر از جانب شریک در اجرای صحیح قرارداد مشارکت خواهد شد.

۳. راهکارهای دیگر در کاهش هزینه‌های مربوط به اطلاعات نامتقارن

در هنگام اعطای تسهیلات هر قدر اطلاعات بانک درباره متقاضیان بیشتر باشد، از احتمال وقوع مشکلات آینده کاسته خواهد شد؛ زیرا در این صورت بانک با شناخت دقیق‌تر از وضعیت متقاضی، تسهیلات اعطا خواهد کرد.

بانک‌ها باید دارای اطلاعات کافی برای ارزیابی صحیح و جامع‌نمای^{۱۱} ریسک وام‌گیرندگان یا شرکاء باشند، به این منظور دست‌کم عوامل زیر باید در تصویب اعتبارات مورد نظر قرار گیرد (گودرزی و کدخدایی، ۱۳۸۱، ص ۳۵):

یک. هدف اعتبار و منبع بازپرداخت؛ دو. صداقت و شهرت و خوشنامی وام‌گیرنده یا شرکای سرمایه‌گذاری؛ سه. نمای ریسک فعلی (شامل ماهیت و کل مقادیر ریسک) وام‌گیرنده یا شرکای سرمایه‌گذاری و حساسیت آن نسبت به توسعه اقتصادی و گسترش بازار؛ چهار. سوابق و توانایی فعلی وام‌گیرنده در بازپرداخت وام بر اساس روند مالی قبلی و جریان نقدی طرح‌ها؛ پنج. یک تحلیل آینده‌نگرانه از ظرفیت بازپرداخت بر اساس فروض مختلف؛ شش. ظرفیت قانونی وام‌گیرنده یا شرکا در تقبل تعهدات؛ هفت. برای اعطای اعتبارات تجاری و بازرگانی به واحدهای تجاری، باید وضعیت بخش اقتصادی وام‌گیرنده و جایگاه وام‌گیرنده در داخل بخش بررسی کارشناسی شود؛ هشت. دوره‌های زمانی و شرایط اعتباری پیشنهادی؛^{۱۲} نه. تا حد امکان باید کفایت و قابلیت اجرایی وثیقه‌ها یا ضمانت‌نامه‌ها تحت فروض مختلف بررسی شود، هر زمان که معیار اعطای اعتبار برآورده شد، بانک باید از کافی بودن اطلاعات دریافتی برای تصمیم‌گیری صحیح در خصوص اعطای اعتبار، مطمئن شود.

۴. بیمه قراردادها

برای دوری از ریسک، بانک می‌تواند وام‌های داده‌شده را بیمه کند؛ با این کار، ضمن اینکه بانکدار نسبت به بازگشت اصل سرمایه مطمئن خواهد شد، در صورت شکست طرح، زیان مالی متوجه کارآفرین نمی‌شود؛ وارد شدن بیمه به قراردادهای تأمین مالی، کنترل‌های مالی بیشتری را بر طرح اعمال می‌کند که این منجر به کاهش سوءاستفاده‌ها خواهد شد (قادری، ۱۳۸۲، ص ۲۹۷). در نتیجه، می‌توان ترتیبی اتخاذ کرد که در اثر

رواج فرهنگ بیمه، هزینه‌های اتفاقی که در اثر حوادث غیرمترقبه رخ می‌دهد، از طریق انواع بیمه پوشش داده شود (موسویان، ۱۳۸۲، ص ۳۱۸).

۵. در نظر گرفتن حساب ویژه برای زیان‌های احتمالی

در قرارداد مشارکت، شرکاء می‌توانند با یکدیگر توافق کنند که هرکدام، نسبتی از سود دریافتی خود را در حسابی قرار دهند و این حساب برای جبران زیان‌های احتمالی در آینده باشد. البته این موضوع در نظام مشارکت بلندمدت و دائمی امکان‌پذیر است (Khan, 1995, p.42). البته باید توجه داشت که تدارک ذخایر کافی برای زیان‌های احتمالی ریسک اعتباری بسیار مهم است، ولی کارآیی این ذخایر هنگامی است که بتوان به‌درستی زیان‌ها را محاسبه کرد (Ahmed and Khan, 2001, p.125)؛ یعنی به‌گونه‌ای باشد که بتواند زیان‌های احتمالی را پوشش داد و از طرف دیگر، از سود دریافتی شرکاء نکاست.

بانک توسعه اسلامی^{۱۳} نیز از حسابی مشابه استفاده کرده و نام آن را «حساب یکسان‌سازی سودهای سهام»^{۱۴} قرار داده است. «دی.ئی.ای» سرمایه‌ای است که از سود سهام چندین شرکت در یک سال به وجود آمده است و هدف این حساب، باثبات کردن نرخ بازده در مقایسه با سایر فرصت‌های سرمایه‌گذاری و نیز کم کردن ریسک (زیان) و به‌گونه‌ای است که در سال‌هایی که سودهای انتظاری بالایی وجود دارد، موجودی این حساب گسترش پیدا می‌کند و در سال‌های زیان از این حساب برای برقراری جریان باثبات سودهای سهام استفاده می‌شود (Khan, 1995, p.43). البته باید متذکر شد که سپرده‌گذاران در بانک توسعه اسلامی، کشورهای اسلامی عضو می‌باشند و در تخصیص منابع و حمایت مالی از طرح‌های عمرانی کشورهای عضو از روش‌های متعددی استفاده می‌کنند که یکی از آن‌ها مشارکت است؛ بدین طریق که بانک بخشی از سرمایه مورد نیاز فعالیت‌های اقتصادی سودآور را با قرارداد شرکت تأمین می‌کند و در سود حاصل با آنان شریک می‌شود.

۶. راهکارهای کاهش زیان‌های (ریسک) احتمالی دوران رکود

این قسمت مربوط به اجرای صحیح قرارداد مشارکت نیست بلکه به زیان‌های احتمالی از طریق شرایط حاکم بر اقتصاد جامعه^{۱۵} - ریسک بازار - توجه دارد. برای کاهش زیان‌های احتمالی دوران رکود، راهکارهایی پیشنهاد شده است که برخی از آن‌ها در ادامه ذکر می‌شود:

الف. توزیع ریسک تسهیلات پرداختی

اگر یک بانک تسهیلات اعطایی خود را در یک بخش اقتصادی متمرکز کند، در دوران رکود با احتمال زیان بیشتری مواجه خواهد بود. برای این کار بهتر است: یک. پرداخت تسهیلات به بخش‌های گوناگون اقتصاد انجام گیرد تا چنانچه در صنعتی خاص رکود ایجاد شد، بانک دچار مشکل نشود؛ دو. پرداخت تسهیلات ارزی و ریالی متناسب با ساختار (ترکیب) منابع صورت گیرد؛ سه. توزیع جغرافیایی تسهیلات در سطح کشور رعایت شود تا چنانچه در یک منطقه خاص مشکلی (حوادث طبیعی و غیرطبیعی) به وجود آمد، بانک قدرت تصمیم‌گیری و جابه‌جایی داشته باشد؛ چهار. توزیع زمانی پرداخت تسهیلات (کوتاه، میان و بلندمدت) با توجه به ساختار منابع صورت گیرد.

با توجه به اینکه قرارداد مشارکت به بخش‌های گوناگون اقتصادی (تولیدی، خدماتی و بازرگانی) تعلق می‌گیرد، با تسهیل امور مربوط به پرداخت آن، به راحتی با شرایط و ویژگی‌های فوق انطباق پیدا می‌کند.

ب. کاهش سهم سود بانک

رکود از نظر سرمایه‌گذاری مفهومی جز کاهش نرخ سود منتظره سرمایه‌گذاری ندارد و به همین علت است که (در صورت توان) از حجم سرمایه به کار گرفته شده خود در طرح‌های قبلی کاسته و نسبت به سرمایه‌گذاری‌های جدید بیمناک است و امتناع می‌ورزد. بانک اسلامی می‌تواند در هنگام عقد قرارداد مشارکت با سرمایه‌گذاران در چنین شرایطی و به منظور کاهش ریسک که مترادف با افزایش نرخ سود است،

سهم خود را در مقایسه با سهم سرمایه‌گذار از سود (احتمالی) کاهش دهد (توتونچیان، ۱۳۷۴، ص ۴۳۶).

کاهش سهم سود بانک در واقع، تشویق افراد به سرمایه‌گذاری در دوران رکود است تا بتوان سرمایه‌گذاری در جامعه را افزایش داد و به تدریج دوران رکود سپری شود.

نتیجه‌گیری

علی‌رغم وجود برخی چالش‌ها در اجرای قرارداد مشارکت از قبیل «لزوم مدیریت و نظارت» که منجر به افزایش هزینه‌های بانک خواهد شد، مشکلات ناشی از «اطلاعات نامتقارن» شامل انتخاب معکوس و خطر اخلاقی و بی‌اعتمادی به گزارش سود و زیان، احتمال بروز شوک‌های اقتصادی و یا دوران رکود و در نتیجه، سوخت شدن منابع، که هزینه‌هایی را بر اقتصاد وارد خواهد کرد؛ اما از طرف دیگر، با توجه به نتایج اقتصادی مثبت در صورت اجرای صحیح قرارداد مشارکت (که نتایج متعدد آن بیان شد)، منافع حاصل بیشتر از هزینه‌های مذکور خواهد شد.

برای کاهش چالش‌های فوق و نیز نیل به نتایج مثبت اقتصادی می‌توان از راهکار ذیل استفاده کرد:

در اینجا قرارداد مشارکت از نوع «مشارکت کاهش‌یابنده» است که منجر به کاهش هزینه‌های نظارت و نیز بازگشت منابع بانک در زمان کوتاه‌تر خواهد شد.

برای کاهش مشکلات ناشی از اطلاعات نامتقارن در قرارداد مشارکت (کاهش‌یابنده) توصیه می‌شود که از روش «قراردادهای تشویقی» استفاده شود؛ این پیشنهاد موجب تحریک متقاضی برای تلاش بیشتر در فعالیت اقتصادی و تحقق سود بیشتر خواهد شد.

همچنین، می‌توان از یک نظام اطلاعاتی برای افزایش اطلاعات و کاهش اطلاعات نامتقارن استفاده کرد. در این نظام، مشخصات، سوابق اجرایی و سایر اطلاعات متقاضیان ثبت می‌شود و در دسترس تمام بانک‌های مربوط قرار می‌گیرد.

نکته دیگر در مورد بیمه قراردادهاست؛ برای جلوگیری از احتمال سوخت شدن اصل تسهیلات می‌توان آن‌ها را بیمه کرد. توصیه دیگر در مورد دوران رکود است؛ برای مقابله با دوران رکود می‌توان از دو راهکار توزیع زمانی و بخشی تسهیلات و کاهش سهم سود بانک استفاده کرد.

ضمائم

جدول شماره ۱: تسهیلات اعطایی بانک‌ها به بخش غیردولتی به تفکیک عقود اسلامی (میلیارد ریال)

سال	فروش اقساطی	مضاربه	مشارکت مدنی	اجاره به شرط تملیک	سلف	مشارکت حقوقی
۱۳۶۳	۲۴۷/۵	۱۳۴/۶	۱۰۹/۱	۲۷/۹	۲۶/۸	۲۶
۱۳۶۴	۶۰۳/۸	۲۹۳/۶	۲۴۴/۱	۳۷/۳	۵۸/۸	۱۳۵/۸
۱۳۶۵	۹۹۰/۹	۴۲۹/۲	۳۸۴/۲	۵۱/۸	۱۰۸/۹	۱۸۲/۲
۱۳۶۶	۱۶۵۷/۵	۴۹۱/۴	۵۳۹/۳	۸۳	۱۵۱/۲	۲۷۶/۷
۱۳۶۷	۲۴۵۴/۴	۵۷۰/۳	۶۰۸/۷	۹۸/۸	۲۵۵/۳	۳۷۱/۶
۱۳۶۸	۳۵۳۲/۷	۸۱۱	۹۶۵/۲	۱۰۶/۷	۵۰۵	۴۳۵/۴
۱۳۶۹	۵۴۶۹/۹	۱۱۴۱/۹	۱۶۲۰/۶	۱۲۵	۵۸۸/۶	۵۰۹/۹
۱۳۷۰	۷۶۶۸/۳	۱۵۸۱/۹	۲۹۰۰/۷	۲۳۲/۲	۸۰۹	۷۸۵
۱۳۷۱	۹۹۴۷/۹	۱۸۱۰/۶	۳۷۵۷/۶	۱۱۱/۴	۱۴۲۴/۲	۱۱۰۷/۷
۱۳۷۲	۱۲۴۸۱/۶	۲۰۹۳/۱	۴۸۳۱	۱۹۲/۸	۱۹۲۴/۲	۱۳۲۱/۳
۱۳۷۳	۱۶۲۹۹/۵	۲۵۹۶/۶	۶۴۳۳	۲۹۸/۴	۲۲۲۲	۱۲۸۱/۴
۱۳۷۴	۱۹۶۶۱/۵	۲۹۴۷/۲	۸۴۶۸/۹	۴۲۲/۴	۲۳۹۸/۳	۱۱۸۹/۸
۱۳۷۵	۲۵۱۶۸/۵	۳۹۱۲/۶	۱۱۳۸۵	۶۲۴	۲۸۷۸/۷	۲۱۸۴/۵
۱۳۷۶	۳۹۸۰۴/۲	۴۵۴۳/۳	۸۲۷۰/۱	۵۵۲/۴	۳۷۳۰/۴	۳۳۵۲/۷
۱۳۷۷	۵۳۷۷/۴	۵۵۷۶	۹۰۳۹	۶۱۷	۵۷۱۴	۲۸۹۸
۱۳۷۸	۸۰۰۲۵	۸۳۹۱	۱۳۷۵۰	۸۱۳	۸۹۷۰	۳۶۰۴
۱۳۷۹	۱۰۷۶۶۵/۴	۱۰۸۸۵/۸	۱۷۵۰۲/۵	۱۱۰۷	۱۲۴۰۴	۳۹۰۸/۸
۱۳۸۰	۱۴۸۳۷۰/۲	۱۳۰۹۵/۹	۲۰۳۹۴/۴	۱۵۸۰/۱	۱۷۷۵۵/۶	۳۸۶۷/۶
۱۳۸۱	۲۰۱۰۸۷/۴	۱۸۱۶۷/۲	۲۰۶۳۰/۷	۳۴۰۰/۳	۲۱۴۹۸/۵	۴۱۶۲/۹
۱۳۸۲	۲۳۳۵۸۵/۹	۲۷۴۲۸/۷	۴۸۲۲۱/۳	۱۱۹۴۴/۷	۲۶۹۸۶/۳	۷۰۷۸/۴
۱۳۸۳	-	-	-	-	-	-
۱۳۸۴	-	-	-	-	-	-
۱۳۸۵	-	-	-	-	-	-

مأخذ: گزارش‌ها و ترازنامه‌های بانک مرکزی ج.ا.ایران، سال‌های مختلف

ادامه جدول شماره ۱:

تسهیلات اعطایی بانک‌ها به بخش غیر دولتی به تفکیک عقود اسلامی (میلیارد ریال)

سال	سرمایه‌گذاری مستقیم	جعاله	خرید دین	قرض الحسنه	سایر	کل تسهیلات
۱۳۶۳	۴/۵	۲/۴	۸۵	۷۸/۴	۱/۶	۷۴۳/۸
۱۳۶۴	۶۵/۹	۲۵/۶	۱۸۶/۲	۱۹۹/۱	۲۱/۶	۱۸۷۱/۸
۱۳۶۵	۷۴/۴	۳۷/۹	۱۷۶/۵	۳۲۱/۴	۴۶/۲	۲۸۰۳/۶
۱۳۶۶	۶۴/۳	۷۰/۹	۱۲۰/۳	۴۱۱/۹	۷۰/۴	۳۹۳۶/۹
۱۳۶۷	۶۷/۵	۱۴۳/۸	۵۲/۶	۵۰۷/۵	۱۳۵/۳	۵۲۶۵/۸
۱۳۶۸	۹۷/۶	۳۸۴/۲	۴۱/۹	۵۶۴/۵	۱۶۸/۹	۷۶۱۳/۱
۱۳۶۹	۱۴۳/۵	۷۴۰/۲	۳۲	۶۳۹/۸	۲۲۹/۶	۱۱۲۴۱
۱۳۷۰	۲۱۱/۸	۱۱۴۲/۹	۱۶/۶	۶۸۲	۳۹۴/۶	۱۶۴۲۵
۱۳۷۱	۴۰۹	۱۲۹۰/۸	۲۰/۴	۷۷۵/۸	۷۵۱/۳	۲۱۴۰۶/۵
۱۳۷۲	۷۳۶/۴	۱۶۶۴/۷	۲۷/۱	۱۲۸۸/۷	۱۲۰۲/۴	۲۷۷۵۸/۳
۱۳۷۳	۸۴۲/۳	۲۳۶۰/۹	۲۲/۱	۱۵۶۱/۸	۱۶۸۱	۳۵۵۹۸/۹
۱۳۷۴	۷۶۳/۶	۳۰۴۹/۷	۱۵/۱	۲۰۴۸	۲۶۸۷/۴	۴۳۶۵۱/۹
۱۳۷۵	۱۶۱۴/۸	۳۸۳۶	۱۰/۳	۲۶۰۳/۳	۳۷۹۵/۴	۵۸۰۱۳/۱
۱۳۷۶	۱۸۰۹/۱	۱۱۳۹/۲	۱۱/۳	۳۲۷۱/۱	۴۵۸۰/۷	۷۱۰۶۹/۵
۱۳۷۷	۱۶۴۵	۱۲۵۹	۱۲	۵۴۲۹	۶۸۲۳	۹۲۷۸۶
۱۳۷۸	۲۰۰۹	۲۲۶۷	۱۵	۶۱۰۰	۸۱۰۴	۱۳۴۰۴۸
۱۳۷۹	۲۱۰۳/۷	۲۷۵۶/۵	۲۵/۱	۷۵۰۷/۵	۱۱۰۴۳/۳	۱۷۶۹۰۷/۵
۱۳۸۰	۲۲۲۸/۶	۳۷۴۸/۶	۱۹/۹	۱۰۶۴۳/۸	۱۵۷۴۵/۲	۲۳۷۴۴۹/۹
۱۳۸۱	۳۵۹۴/۱	۴۶۴۰/۴	۵۳	۲۳۰۰۱/۶	۲۱۵۶۰/۱	۳۲۰۷۹۶/۲
۱۳۸۲	۳۹۸۱/۶	۲۸۳۱۳/۴	---	۳۶۵۴۳/۹	۲۸۳۱۳/۴	۴۴۲۳۹۷/۶
۱۳۸۳	-	-	-	-	-	-
۱۳۸۴	-	-	-	-	-	-
۱۳۸۵	-	-	-	-	-	-

مأخذ: گزارش‌ها و ترازنامه‌های بانک مرکزی ج.ا. ایران، سال‌های مختلف

جدول شماره ۲: نرخ سود تسهیلات اعطایی بانک‌ها (درصد)

صادرات	بازرگانی، خدمات و متفرقه	مسکن و ساختمان	صنعت و معدن	کشاورزی	سال
۸-۱۲	۸-۱۲	۸-۱۲	۶-۱۰	۴-۸	۱۳۶۳
۸-۱۲	۸-۱۲	۸-۱۲	۶-۱۰	۴-۸	۱۳۶۴
۸-۱۲	۸-۱۲	۸-۱۲	۶-۱۰	۴-۸	۱۳۶۵
۸-۱۲	۸-۱۲	۸-۱۲	۶-۱۰	۴-۸	۱۳۶۶
۸-۱۲	۸-۱۲	۸-۱۲	۶-۱۰	۴-۸	۱۳۶۷
۸-۱۲	۸-۱۲	۸-۱۲	۶-۱۰	۴-۸	۱۳۶۸
۱۷-۱۹	۱۷-۱۹	۱۲-۱۴	۱۱-۱۳	۶-۹	۱۳۶۹
حداقل ۱۸	حداقل ۱۸	۱۲-۱۶	۱۱-۱۳	۶-۹	۱۳۷۰
حداقل ۱۸	حداقل ۱۸	۱۲-۱۶	۱۳	۹	۱۳۷۱
۱۸	۱۸-۲۴	۱۲-۱۶	۱۶-۱۸	۱۲-۱۶	۱۳۷۲
۱۸	۱۸-۲۴	۱۵	۱۶-۱۸	۱۲-۱۶	۱۳۷۳
۱۸	۲۲-۲۵	۱۵-۱۶	۱۷-۱۹	۱۳-۱۶	۱۳۷۴
۱۸	۲۲-۲۵	۱۵-۱۶	۱۷-۱۹	۱۳-۱۶	۱۳۷۵
۱۸	۲۲-۲۵	۱۵-۱۶	۱۷-۱۹	۱۳-۱۶	۱۳۷۶
۱۸	۲۲-۲۵	۱۵-۱۶	۱۷-۱۹	۱۳-۱۶	۱۳۷۷
۱۸	۲۲-۲۵	۱۵-۱۶	۱۷-۱۹	۱۳-۱۶	۱۳۷۸
۱۸	۲۲-۲۵	۱۵-۱۶	۱۷-۱۹	۱۳-۱۶	۱۳۷۹
۱۸	حداقل ۲۳	۱۵-۱۶	۱۶-۱۸	۱۴-۱۵	۱۳۸۰
۱۷	حداقل ۲۲	۱۴-۱۵	۱۵-۱۷	۱۳-۱۴	۱۳۸۱
۱۵	حداقل ۲۱	۱۵	۱۶	۱۳/۵	۱۳۸۲
۱۴	حداقل ۲۱	۱۵	۱۵	۱۴	۱۳۸۳
۱۶	حداقل ۱۶	۱۵	۱۶	۱۶	۱۳۸۴
۱۴	۱۴	۱۳	۱۴	۱۴	۱۳۸۵

مأخذ: آمارنامه اقتصادی، بانک مرکزی ج.ا. ایران، ۱۳۸۶

یادداشت‌ها

۱. مشارکت دو یا چند نفر با حرفه‌های یکسان و یا حرفه‌های متفاوت در تقسیم درآمدهای حاصل شده به یکدیگر.
۲. این نوع شرکت زمانی است که دو یا چند نفر در هر نوع نفع و ضرری که به آن‌ها (چه از راه تجارت و یا از هر طریق دیگر) می‌رسد، شریک باشند.
۳. در این شرکت، دو یا چند نفر که در بین مردم دارای وجه و اعتبار (و یا یکی دارای اعتبار و دیگری دارای سرمایه) می‌باشند، اموال را به‌طور نسبی می‌خرند و آن‌ها را نقدی می‌فروشند و سود بین آن‌ها تقسیم می‌شود.
۴. profit and loss sharing (PLS)
۵. asymmetric information
۶. adverse selection
۷. moral hazard
۸. diminishing musharakah
۹. سایر روش‌های تأمین مالی و عقود اسلامی این توانایی را ندارد.
۱۰. البته اگر سود از مقدار معینی بیشتر شود.
۱۱. profile
۱۲. شامل قرارداد تهیه‌شده به منظور محدود کردن تغییرات در نمای ریسک آینده وام‌گیرنده.
۱۳. Islamic Development Bank (IDB)
۱۴. Dividend Equalization Account (DEA)
۱۵. پس از اجرای صحیح قرارداد مشارکت.

کتابنامه

- پارکر، جرج (۱۳۷۸)، «مدیریت ریسک؛ ابعاد مدیریت ریسک تعریف و کاربرد آن در سازمان‌های مالی»، ترجمه علی پارساییان، تحقیقات مالی، سال چهارم، شماره ۱۳ و ۱۴.

توتونچیان، ایرج (۱۳۷۴)، «ارزیابی پایه‌های نظری عملکرد بانکداری بدون ربا در ایران»، مجموعه سخنرانی‌ها و مقالات ششمین همایش بانکداری اسلامی، تهران: مؤسسه عالی بانکداری ایران.

همو (۱۳۷۹)، پول و بانکداری اسلامی و مقایسه آن با نظام سرمایه‌داری، تهران: مؤسسه فرهنگی - هنری توانگران، چاپ اول.

توکلی، محمدجواد (۱۳۸۲)، «بانک اسلامی اردن؛ نمونه‌ای موفق در اجرای الگوی مشارکت در سود و زیان»، دومین همایش دوسالانه اقتصاد اسلامی، تهران: پژوهشکده اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس، چاپ اول.

جمشیدی، سعید (۱۳۷۳)، تجهیز و تخصیص منابع در بانکداری اسلامی ایران و نحوه بررسی تسهیلات اعطایی، تهران: شرکت چاپ تجارت، چاپ اول.

خمینی، امام روح‌الله (ره) (۱۳۸۰)، تحریرالوسیله، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، قم: انتشارات دارالعلم، چاپ چهارم.

همو (۱۴۱۶ق)، تحریرالوسیله (القول فی القرض)، قم: انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، جلد اول.

ضیائی بیگدلی، محمدتقی؛ تقوی، مهدی و برومند، شهزاد (۱۳۸۵)، آمارنامه اقتصادی (۱۳۵۳-۱۳۸۳)، تهران: پژوهشکده امور اقتصادی، چاپ اول.

قادری، جعفر (۱۳۸۲)، «بانکداری اسلامی توانمندی‌ها و چالش‌ها»، دومین همایش دوسالانه اقتصاد اسلامی، تهران: پژوهشکده اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس، چاپ اول.

قارویی تبریزی، شیخ حسن (۱۴۱۹ق)، شرح فارسی بر شرح لمعه، قم: انتشارات داوری، جلد ۱۵، چاپ اول.

القری بن عید، محمدعلی (۱۳۸۴)، «مشکلات بانک‌های اسلامی و راه حل آن‌ها»، ترجمه غلامرضا مصباحی مقدم، فصلنامه اقتصاد اسلامی، سال پنجم، شماره ۲۰.

کدخدایی، حسین (۱۳۷۹)، «پدیده ریسک در بانکداری اسلامی»، مجموعه سخنرانی‌ها و مقالات یازدهمین همایش بانکداری اسلامی، تهران: مؤسسه عالی بانکداری ایران.

لطفی، اسدالله (۱۳۸۱)، ترجمه مباحث حقوقی شرح لمعه، تهران: انتشارات مجد، چاپ اول.

مروارید، علی اصغر (۱۹۹۰)، سلسله‌الینابیع الفقهیه، بیروت: مؤسسه فقه الشیعه الدار الاسلامیه، الطبعة الاولى.

- موسایی، میثم (۱۳۷۹)، بررسی عملکرد بانکداری بدون ربا در ایران، تهران: مؤسسه تحقیقات پولی و بانکی.
- موسویان، سید عباس (۱۳۷۸)، بانکداری اسلامی، تهران: مؤسسه تحقیقات پولی و بانکی.
- همو (۱۳۸۱)، «آثار اقتصادی جایگزینی نظام مشارکت به جای نظام بهره»، فصلنامه اقتصاد اسلامی، سال دوم، شماره ۵.
- همو (۱۳۸۲)، «تجزیه و تحلیل عملکرد بانکداری بدون ربا»، دومین همایش دوسالانه اقتصاد اسلامی، تهران: پژوهشکده اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس، چاپ اول.
- همو (۱۳۸۳)، «ارزیابی عملکرد سپرده‌های بانکی در بانکداری بدون ربا ایران»، مجموعه مقالات تجربه دو دهه بانکداری اسلامی و چالش‌های پیش‌رو، تهران: مؤسسه عالی بانکداری ایران، چاپ اول.
- مهدوی نجم‌آبادی، حسین (۱۳۷۴)، «بانکداری اسلامی نمونه»، مجموعه سخنرانی‌ها و مقالات ششمین همایش بانکداری اسلامی، تهران: مؤسسه عالی بانکداری ایران.
- والی‌نژاد، مرتضی (۱۳۶۸)، مجموعه قوانین و مقررات بانکی، تهران: مرکز آموزش بانکداری بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، چاپ اول.

- Ahmed, Habib and Khan, Tariqullah (2001), *Risk Management an Analysis of Issues in Islamic Financial Industry*, First Edition.
- Ausubel, Lawrence M. (1999), *Adverse Selection in the Credit Market*, University of Maryland.
- Bendjilali, Boualem and Khan, Tariqullah (1995), *Economics of Diminishing Musharakah*, Jeddah: Islamic Research and Training Institute, Islamic Development Bank, First Edition.
- Caillaud, Bernard (2007), *Information Economics*, Master in Quantitative Economics and Finance.
- Dar, Humayon A. Baldwin, Ken and Presley, John R. (2000), *On Determining Moral Hazard and Adverse Selection in the Islamic Firm*, Loughborough University, Center for International, Financial and Economics Research.
- Kara, Ahmet, "On the Efficiency of the Financial Institutions of Profit-and-Loss-Sharing"; *Jornal of Economics and Social Research* 3 (2).
- Khan, Tariqullah (1995), *Redeemable Islamic Financial Instruments and Capital Participation in Enterprises*, Jeddah: Islamic Research and Training Institute, Islamic Development Bank, First Edition.

چالش‌های بانک در اجرای قرارداد مشارکت در سود و زیان و راهکارهای آن ۱۱۳

Omar Farooq, Mohammad (2006), *Partnership, Equity-financing and Islamic finance: Whither profit-Loss-Sharing?*, Iowa University.

Saadallah, Ridha (1999), *Financing Trade in an Islamic Economy*, Jeddah: Islamic Research and Training Institute, Islamic Development Bank, First Edition .